

З історії політичних партій і рухів України

І. Г. Самарцев (Київ)

Чорносотенці на Україні (1905—1917 рр.)

Аналізуються передумови виникнення, зміст і наслідки діяльності чорносотенних організацій на Україні. Вперше до наукового обігу введено цікавий фактичний матеріал, що віддзеркалює окремі сторінки історії монархічного руху, великодержавно-шовіністичну сутність чорносотенних організацій на Україні.

Чорносотенний, а більш правильно — монархічний консервативний рух, який виник і поширився на початку ХХ ст., був невід'ємною частиною політичних процесів, що відбувались в Російській імперії. Взагалі монархічні рухи виникали там, де з'являлась небезпека існуючому ладу, відбувалося революційне руйнування монархій. В такі періоди завжди активізувалися кола, котрі виступали за збереження старого режиму, або його реставрацію. Вже наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. виникли й набули організаційних форм монархічні рухи, що постали як реакція на французьку революцію. Ці процеси дістали нового піднесення під час європейських революцій середини ХІХ ст. Отже і в історії самодержавної Росії початку ХХ ст. чорносотенний рух не був специфічним явищем напівазіатської держави, а відбувався в контексті європейських суспільно-політичних процесів. Однак політичний маятник царської Росії хитався між крайнощами революції і реакції. Так, революційному рухові були притаманні крайні, найрадикальніші способи дій, які виявлялися в тероризмі есерів і анархістів, бланкізмі більшовиків тощо. Так само і монархічний рух був неспроможний здійснити еволюцію до європейського консерватизму конституційного напрямку, а вироджувався в політичну реакцію.

Самі ж монархісти вважали свій рух єдиним справжнім народним, що на відміну від штучно принесених на російський ґрунт крамольних революційних доктрин, має історичні корені. Навіть назва «чорна сотня» була запозичена з історії ХVІІ ст., коли нижегородська «чорна сотня», згуртувавшись навколо Кузьми Мініна, врятувала престол і Росію. Ось чому, згадавши цей факт, в жовтні 1905 р. монархісти на чолі з доктором О. І. Дубровіним назвали себе чорносотенцями. Згодом під цією назвою розуміли різні монархічні організації, що діяли в імперії, а також бойові дружини монархістів. Щоб уявити розвиток чорносотенного руху на українських землях, які входили до складу Російської імперії, варто звернутися до історії монархічних організацій. Ще в жовтні 1900 р. у Петербурзі виникла дворянська організація, яка дістала назву «Русское собрание». Хоча в уставі йшлося про її суто культурницькі завдання, організація ставила за мету впровадження принципів «самодержавства, православія, народності». Пізніше ці принципи будуть покладені в програми майже всіх монархічних організацій.

Перша місцева організація «Русского собрания» на Україні виникла в 1903 р. в Харкові. Також відповідні відділи були утворені в Києві

та Одесі, де видавались й друковані органи «Русского собрания» — «Русская речь» та «Русский листок». На ці місцеві організації покладалося завдання охорони підвалин російського самодержавства, російської культури, мови в «національних окраїнах». В статуті Київського відділу «Русского собрания», наприклад, зазначалося, що організація ставить за мету «охорону чистоти і правильності російської мови, вивчення явищ російського життя в її нинішності та минулому, особливо — Київської та Південно-Західної Русі»¹. Елітарність «Русского собрания» зумовила його незначний вплив. Але ця організація дала поштовх до створення масових монархічних партій.

Восени 1905 р., а саме після видання відомого маніфесту 17 жовтня, розпочався період активного росту монархічних організацій. Цьому сприяли декілька обставин. По-перше, розвиток революційних рухів, дії яких мали здебільше руйнівальний напрям, породжували серед певних верств суспільства потребу у збереженні традиційних державних інститутів, насамперед — монархії, в якій вони вбачали запоруку соціальної стабільності. По-друге, ослаблення самодержавства та розлад державної машини призвели до того, що вона вже не могла сама на сама протистояти революційному рухові. Урядові кола відчували потребу в організації правих сил. І головне, криза системи супроводжувалася зростанням національних рухів, що ставило під загрозу саме існування імперії. Таким чином, великодержавний шовінізм ставав однією з об'єднуючих ідей деяких верств російського суспільства.

Основною монархічною організацією став «Союз русского народа» (далі — СРН), який виник 8 листопада 1905 р. На чолі організації стояла Головна рада під керівництвом доктора Дубровіна та його заступників: бессарабського поміщика В. М. Пуришкевича та інженера О. І. Тришатного. Місцеві організації — відділи, яких було створено близько 600, копіювали структуру Головної ради. А загалом «Союз русского народа» нараховував близько 400 тис. членів. І хоча до цих даних варто підходити критично, оскільки дуже часто до складу організації просто записували звичайних учасників мітингів, демонстрацій, молебнів, все ж таки можна зробити висновок, що «Союз русского народа» був багаточисельною організацією.

На Україні відділи СРН були утворені в Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Таврійській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Розпочавши активну діяльність в 1905—1907 рр., чорносотенні організації досить швидко зростали. Так, у Катеринославській губернії діяло 13 відділів СРН, загальною кількістю 17386 членів. Порівняємо з відповідними даними партії кадетів та РСДРП: 3 і 435; 26 і 6515. У Київській губернії нараховувалося 50 відділів СРН, до складу яких входило 8433 членів². Всього відділи на Україні об'єднували понад 190 тис. членів — майже половину загальної кількості «Союза русского народа»³. Україна стала одним з оплотів чорносотенного руху самодержавної Росії. На жаль, великодержавна шовіністична пропаганда, антисемітизм мали певний успіх серед російського і зрусифікованого українського населення губерній, більшість з яких знаходилась в «смугі єврейської осілості».

В зареєстрованому 7 серпня 1906 р. статуті СРН проголошувалось, що його членами можуть бути «лише природні руські люди», при цьому зазначалось, що «Союз» не робить різниці між великоросами, білоросами й малоросами»⁴. Як правило, відділи СРН очолювали дворяни, по-

¹ Устав Киевского русского собрания.— К., 1912.— С. 2.

² Киселев Н. И., Корелин А. П., Шелохаев В. В. Политические партии в России в 1905—1907 гг.: численность, состав, размещение // История СССР.— 1990.— № 4.— С. 78.

³ Там же.— С. 77—78.

⁴ Устав и Основное положение Союза русского народа.— М., 1906.

міщики, монархічно настроєні представники буржуазії, інтелігенції. Соціалний склад рядових членів був досить строкатим: дрібна буржуазія, торговці, духовенство, селянство, рідше — робітники. Так, київський відділ очолювали професор М. Міщенко і домовласник Ф. Постний, одеський — граф О. Коновіцин, київську «Партию националистов» — журналіст В. Шульгін і цукрозаводчик В. Бобринський. Центральними друкованими органами СРН були «Русское Знамя» (1905—1907 рр.) і «Вестник Союза русского народа» (1908—1917 рр.). Основні ідеологічні засади СРН запозичив з програми «Русского собрания», а саме: непорушність самодержавства, панування православної релігії, державність російської народності.

В першому програмному документі — «Основоположеннях», опублікованому в кінці січня 1906 р., проголошувався суспільний ідеал монархістів — «соборна, самодержавна» Русь допетровських часів. Остаточний вигляд програма «Союза русского народа» набула в документі під назвою «Русскому народу», який був прийнятий I Всеросійським з'їздом уповноважених відділів партії 2 вересня 1906 р. В програмі містились положення про неподільність Російської імперії, заперечувалось створення національних автономій, проповідувався відвертий антисемітизм. Зазначалось, що одна з цілей «Союзу» — виселення євреїв за межі Росії, для чого висувались вимоги обмежити їх громадянські права, позбавити можливості займати державні посади, займатися торгівлею, підприємництвом. Аграрна програма «Союза русского народа» передбачала продаж землі селянам у приватну власність, спрощення виходу з общин. Робітниче питання в програмі майже не розроблялось. Говорилося лише про можливість скорочення робочого дня, державне страхування, створення артілей і товариств. Російська буржуазія закликала до боротьби з єврейським та іноземним капіталом в Росії. Програми інших провідних монархічних партій — «Русского народного союза имени Михаила Архангела» (утворився в листопаді 1907 р.) та «Русской монархической партии» (квітень 1905 р.) в основному повторювали положення програм «Союза русского народа».

Навіть поверхній погляд на програму чорносотенців свідчить про їх прагнення віддзеркалити потреби занадто широких соціальних верств, що взагалі неможливо. Деякою мірою програма просто пристосовувалась до соціального складу вже функціонуючих організацій. «Союз русского народа» став об'єднуючим центром чорносотенців. Одначе, зусилля по координації діяльності різних організацій на цьому не припинились. Для об'єднання дій намагались пристосувати монархічні з'їзди.

Спробу такого об'єднання було зроблено в жовтні 1906 р. на Всеросійському з'їзді «русских людей» в Києві, який як і Одеса ставав одним із центрів чорносотенців. На київському з'їзді були представлені монархічні союзи і партії з 10 губерній. Серед делегатів з'їзду були такі видатні чорносотенці, як князь Шаховський, князь Волконський, О. І. Дубровін, В. О. Грингмут, протоірей Іоан Восторгов, В. М. Пуришкевич. Після молебну і трикратного співання гімну обрали головуючого — лідера київської організації «Русской монархической партии» Б. М. Юзефовича. Виступаючи на підтримку кандидатури Юзефовича, голова московської організації «Русской монархической партии» редактор «Московских ведомостей» Грингмут зазначив: «...на долю Києва випадає видатне завдання в справі охорони монархічного принципу. Не випадково наша партія, після Москви, знайшла саме в Києві міцну основу і розцвіла під мудрим керівництвом Б. Юзефовича»⁵.

В порядку денному першим розглядалось питання про відношення до виборів у Державну Думу. В. Грингмут, підтриманий найбільш завзятими монархістами, виступив за бойкот Думи. На інших позиціях стояв В. Пуришкевич, який доводив, що саме участю в виборах монархісти

⁵ Третий Всероссийский съезд русских людей в Киеве.— К., 1906.— С. 7.

заявлять про себе як про вагому політичну силу. Також він наполягав на створенні окремої виборчої курії для євреїв. Виступ Пуришкевича був занадто «ліберальним» на цьому зібранні реакціонерів найвищого гатунку. Почулися голоси, що не можна поступатися принципом «Росія для росіян», а євреї не мають права брати участі у виборах. Оратори нагадували, що всі народи імперії прийшли під владу самодержця «всієї Русі» зі своїми землями, а євреї таких земель не мають, тому буде справедливо не надавати їм виборчих прав. Взагалі, на київському з'їзді вже намітились контури протиріч, що надалі загострювались і призвели до розколу самого «Союза русского народа» і утворення Пуришкевичем в листопаді 1907 р. «Русского народного союза имени Михаила Архангела». Час показав, що Пуришкевич мав рацію. Так, монархісти взяли участь у виборах до II Думи і одержали 24,6% голосів — більше, ніж будь-яка політична партія⁶. Незважаючи на чисельні перерви в роботі для прийняття чергових вітальних адресів на ім'я «Його Імператорської Величності» з висловленням вірнопідданих почуттів, співання гімну, з'їзд зрештою вирішив головне завдання — було проголошено організаційне об'єднання монархістів на чолі з Всеросійським з'їздом «русских людей».

Була створена організаційна структура чорносотенних союзів: Головна управа об'єднаного російського народу, Ради уповноважених всенародного російського союзу, з'єднані збори членів-засновників СРН. Нижчу ступінь складали: Рада «Союза русских людей», «Русского собрания», Головна рада СРН, обласні управи, відділи й підвідділи в губерніях, повітах, селах. Однак через незгоди, головне, внутрішні чвари таке об'єднання в майбутньому не відбулося. А «Союз русского народа» продовжував відігравати керуючу роль в монархічному русі.

4 лютого 1906 р. було створено одеський відділ СРН. На чолі організації став граф О. І. Коновніцин, бойову дружину «желторубашечников» очолив присяжний повірений, згодом — міський голова Б. О. Пеликан. Безпосередньо сприяли чорносотенцям командуєчий військами округу О. В. Каульбарс і градоначальник І. М. Толмачов. Одеські чорносотенці залучали до своєї організації реакційно настроєну дрібну буржуазію, торговців, відсталі верстви робітників і особливо люмпенізовані елементи міста. Завдяки фінансовим надходженням від Міністерства внутрішніх справ і Товариства пароплавства і торгівлі одеські чорносотенці мали змогу проводити масові маніфестації, створювати робочі артілі, навіть видавати власну газету «За царя и родину». Але найширшу відомість одеським монархістам принесли єврейські погроми. Кишинівському (квітень 1903 р.) і київському (жовтень 1905 р.) погромам було далеко до погрому, який вчинили чорносотенці в Одесі після видання маніфесту 17 жовтня 1905 р. За найскромнішими підрахунками, дружинниками було вбито близько 1 тис. мешканців міста єврейської національності.

Після прийняття маніфесту 17 жовтня 1905 р. хвиля єврейських погромів прокотилася в 100 містах імперії. Застосування реакцією саме таких засобів боротьби з революційним рухом, активну участь у якому брали євреї-робітники, ремісники, єврейська молодь, було свідченням не сили, а скоріше розпачу, у якому перебували монархісти. В чорносотенній схемі ідеального суспільного устрою, що ґрунтувався на єднанні царя з народом, не було місця ніяким громадським свободам, вони взагалі не були потрібні. Свобода для чорносотенця означала крамолу, руйнування самих підвалин самодержавства. Так, Дубровін доводив, що «оскільки маніфест вирваний у царя під погрозою гр. Витте, то він ніякої сили і значення не має, тому «Союз русского народа» не може визнавати такого маніфесту і повинен боротися всіма силами і засобами... щоб влада царя була необмежена, щоб цар був необмеженим

⁶ Киселев И. П., Корелли А. П., Шелохаев В. В.— Указ. соч.— С. 75.

монархом»⁷. А у статуті «Киевского русского братства» зазначалось що «повернені маніфестом 17 жовтня 1905 р. «свободи» не означають конституції і ніяк не зменшують величі самодержавства»⁸.

Погромна діяльність чорносотенців в Росії поширювалась. Їх жертвами ставали не тільки євреї, а й лідери революційних, ліберальних партій. Так, було вбито соціал-демократа М. Баумана, членів ЦК партії кадетів М. Герценштейна і Г. Юлоса, замах готувався навіть на С. Ю. Вітте.

Одеські чорносотенці підтримували тісні зв'язки з властями, поліцією, від якої одержували зброю. За вказівкою Каульбарса дружинникам зброя видавалась навіть із складів Одеського військового округу. За свідченням градоначальника Одеси Григор'єва озброєні дружинники відкрито з'являлися на вулицях міста. Для організації єврейського погрому чорносотенці використовували будь-яку нагоду. Наприклад, ось що писав один з одеських бойовиків: «Із дня вбивства Карангозов (пристав, вбитий терористом-росіянином — Авт.) майже кожен день влаштуємо побиття... 24-го всіх побитих було чоловік 150... Але саме цікаве було на В. Арнаутській. Тут, просуваючись темною стороною вулиці, ми без милосердя били жидів і жидівок...»⁹.

В період революційних подій 1905—1906 рр. влада охоче використовувала і спрямовувала погромну діяльність чорносотенців. Відомими стали слова жандармського офіцера Комісарова: «Погром влаштуємо який завгодно — на 10 чоловік, а завгодно — на 10 тисяч». А в виступі в Думі 8 червня 1906 р. П. А. Столипін, захищаючи своє відомство казав: «Мені здається, що не можна робити висновки, що більшості моїх підлеглих вчиняють неправильні дії. Навпаки, я добре знаю, що в більшості ці люди свято виконують свій обов'язок...»¹⁰. В цей час взаємини влади з чорносотенцями, так би мовити, досягли гармонії. В телеграмі від 4 жовтня 1906 р. П. А. Столипіну делегати київського з'їзду «русських людей» зазначали: «Введенням військово-польових судів і останнім циркуляром Вашим про заборону державним службовцям брати участь в антиурядових політичних партіях, Ви даєте Руським людям доказ того, що рішення Ваше боротися із смутою лишається не тільки побажанням, а й енергійно втілюватиметься в життя»¹¹.

Проте, час минав, ситуація в країні змінювалась, і озброєні погромники ставали дошкільною перешкодою владі. Беззаконня чорносотенців в Одесі викликали особисте занепокоєння самого П. Столипіна, який в листі від 21 квітня 1907 р. до одеського генерал-губернатора Глаголева писав: «Маю честь оповістити Ваше превосходительство, що за одержаними даними неодноразові вказівки міністра внутрішніх справ на необхідність роззброєння дружини «Союза русского народа» в Одесі лишаються до цього часу без результату... граф Коновніцин, розраховуючи на поблажливості влади, систематично продовжує свою шкідливу діяльність»¹². Ознаки погіршення взаємин з'явилися і в чорносотенній пресі. Так, одеська газета «За царя и родину» звинуватила П. А. Столипіна, в тому, що він «зібрав в Таврійському палаці шайку злодіїв» (мається на увазі Державна Дума — Авт.)¹³. Як бачимо, коли в політиці уряду з'явилися елементи більш-менш поміркованого напрямку, це викликало гостру критику з боку чорносотенців. І «лібералом» в їх очах ставав вже не тільки «ворог Росії» граф Вітте, а й навіть П. Столипін. При цьому слід зазначити, що на початковому етапі розвитку монархічного руху за особистою вказівкою П. Столипіна чорносотенцям

⁷ «Союз русского народа». По материалам чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г.— М.— Л., 1929.— С. 56.

⁸ Устав киевского русского братства.— К., 1906.— С. 4.

⁹ «Союз русского народа». По материалам...— С. 226.

¹⁰ Там же.— С. 237.

¹¹ Третий Всероссийский съезд «русских людей».— К., 1906.— С. 14.

¹² «Союз русского народа». По материалам...— С. 223—224.

¹³ За царя и родину.— 1907.— 31 марта.

надавалась велика фінансова допомога. В цьому були і особисті мотиви. Так, після замаху на П. Столипіна, коли терористами була висаджена у повітря його дача, доктор Дубровін був першим, хто надав допомогу його важко пораненій дочці. А взагалі як реакційна сила, яку можна використати в зручний момент, чорносотенці були потрібні урядові. В березні 1909 р. П. А. Столипін в листі до градоначальника Одеси І. М. Толмачова зазначив історичну роль СРН в справі придушення революційного руху в 1905—1906 рр. і просив його «зберегти доброзичливе ставлення до цієї організації, подальше існування якої аж ніяк не можна вважати зайвим»¹⁴. В своїй діяльності чорносотенці застосовували не тільки збройні засоби боротьби. На противагу страйковому руху одеські союзники створили 6 робочих артілей, які виконували переважно штрейкбрехерські функції. Так, на противагу профспілки моряків, одеський відділ в 1907 р. створив свою спілку, і, виставивши 1300 штрейкбрехерів, зірвав страйк.

В жовтні 1906 р. директором гімназії М. М. Родзевичем був заснований «Одесский союз русских людей», в програмі якого зазначалась головна мета — освіта народу, виховання молоді в дусі монархічних ідеалів. Ця організація мала студентський відділ, а також відділи в Кривому Розі, Елізаветградському, Олександрійському повітах, Подільській губернії.

Організацією, що конкурувала з відділом СРН, стала створена в травні 1908 р. Б. О. Пеліканом одеська палата «Союза Михаила Архангела». При палаті існував студентський відділ, видавалась газета «Южный баян»¹⁵. Поступово акції одеської палати набували здебільше кримінального характеру, що викликало незадоволення властей і самого лідера «Союза Михаила Архангела» В. Пуришкевича.

В Києві відділ СРН розпочав діяльність ще в 1906 р. і об'єднував всі монархічні організації міста. Координували діяльність монархістів збори «Советов русских патриотических организаций», до яких входили ради губернського відділу СРН, «Русской монархической партии», «Киевского русского братства». Всі ці організації фактично підпорядковувались СРН, виконували вказівки, які надходили з будинку № 63 на Олексіївській вулиці — головної палати губернського відділу.

Намагаючись розповсюдити вплив на різні соціальні верстви, відділ СРН утворював філії серед робітників, студентів. Так, в жовтні 1906 р. було засновано «Союз русских рабочих». В статуті зазначалось, що мета організації — соціальний захист робітників, протидія страйкам, «що ведуть до розорення робітничого класу та промисловості...»¹⁶. У серпні 1908 р. в Києві утворилась студентська монархічна організація «Двуглавый орел» на чолі з студентом університету В. Голубевим і священником Ф. Сенкевичем. Організація мала свій орган — газету «Двуглавый орел», видання якої фінансувалось міністерством внутрішніх справ через Головну раду «Союза русского народа».

Саме ця газета 11 березня 1912 р. на першій сторінці вмістила статтю студента Голубева «Пам'яті Мученика А. Ющинського». Наведемо декілька рядків із цієї статті: «Без сумніву з'ясовується, що вбивство (А. Ющинського — Авт.) ритуальне і вчинено жидами-хасідами з метою добуття християнської крові для релігійних обрядів... один із безпечних учасників цього злочинства був Мендель Бейліс»¹⁷. Так розпочинались події, які увійшли в історію як «справа Бейліса».

За рік до цього на одному з пустирів, який межував з цегляним забором єврея Зайцева, було знайдено труп 12-річного хлопчика Андрійка Ющинського з ознаками катування. У цьому вбивстві було звинувачено М. Бейліса. На таке рішення властей вплинули три обставини: Бейліс

¹⁴ «Союз русского народа». По материалам...— С. 242.

¹⁵ Там же.— С. 422.

¹⁶ Устав союза русских рабочих людей.— К., 1907.

¹⁷ Двуглавый орел.— 1912.— № 11 марта.

служив прикажчиком на заводі Зайцева, він відповідав за приготування ритуальних хлібів до пасхи — маці, його батько був хасідом — членом ортодоксальної секти в іудаїзмі.

У вересні 1913 р. розпочався процес над Бейлісом. Незважаючи на тиск прокурора Віппера, свідчення експерта ксьондза Пранайгіса, який кваліфікував це вбивство як ритуальне, Бейліс не визнавав себе винним. Декілька місяців тривав процес, але більш-менш пристойних підстав для звинувачення суд не знаходив. І тоді за справу взялися чорносотенці. В місті розповсюджувалися брошури відомого чорносотенця члена Думи Г. Замисловського «Замордовані жидами», зі сторінок «Двуглавого орла» лилася брутальна лайка на адвокатів Бейліса О. Грузенберга і О. Зарудного, з'являлися статті із жахливими подробицями ніби-то вже скоєних в минулому євреями ритуальних вбивств. Навіть монархіст В. Шульгін, який на сторінках «Киевлянина» виступив на захист Бейліса, був звинувачений у запродавстві «всесвітньому єврейству»¹⁸.

Самостійне слідство розпочав студент Голубев, який і виступив на суді як свідок. Наведемо уривок з досить характерного діалогу між В. Голубевим і адвокатом Бейліса О. Зарудним під час процесу.

«Зарудний: Ви сказали, що Ваша впевненість ґрунтується на книзі Лютоостранського?

Свідок: Так.

Зарудний: Як вона називалась?

Свідок: Це була перша книга, яку я читав. Вона називалась про вживання євреями християнської крові.

Зарудний: А чи не відомо Вам, що Лютоостранський написав ще одну книгу, в якій він зрікався своїх поглядів.

Свідок: Я чув, що було таке повідомлення, такий лист.

Зарудний: Ви сказали, що знаєте із географії про хасідів.

Свідок: Так, із географії.

Зарудний: Вас вчили, що хасіди — це така секта.

Свідок: Так.»¹⁹.

Абсурдність свідоцтв Голубева, а врешті-решт і самого процесу були очевидні. І присяжні змушені були виправдати Бейліса. Однак, вони не могли позбавитися антисемітських настроїв, що панували в певних колах суспільства. І тому на питання: «Чи доведено, що це є ритуальне вбивство?», відповіли: «Так». А київські чорносотенці, яких під час процесу підтримували їх однодумці у всій імперії, фактично досягли своєї мети.

Помітною політичною силою у монархічному русі, що діяла на Україні, стала «Партия националистов» (з січня 1910 р. — «Всероссийский национальный союз»), яка виникла в Києві в 1908 р. на чолі з поміщиком П. М. Балашовим, журналістом В. В. Шульгіним, цукрозаводчиком графом В. О. Бобринським. «Националисты» висунули гасло: «Росія для росіян». Розуміючи, що організація не в змозі здобути підтримки демократичних верств, лідери цієї партії робили ставку на поміщиків, духовенство, реакційні кола буржуазії, намагалися досягти мети за рахунок впливу в вищих політичних сферах, насамперед в Думі. Активну діяльність «националисты» розгорнули восени 1912 р. під час виборів до IV Думи, куди вони провели 33 депутати. Органом «Партии националистов» стала газета «Киевлянин» (1908—1917 рр.).

Одним із «болючих» питань для монархістів був бурхливий розвиток українського національного руху. І якщо поява перших українських політичних партій в Російській імперії спочатку не викликала у чорносотенців особливого занепокоєння, і вони взагалі не відокремлювали їх із загального антиурядового руху, то поступово вони усвідомлювали, що український національно-визвольний рух є однією з небезпечних для

¹⁸ Там же.— 1913.— 29 сент.

¹⁹ Дело Бейлиса. Стенографический отчет.— Т. 1.— К., 1913.— С. 206.

монархії сил. В розвитку українського національного руху, а провідну роль в ньому відігравали саме ліворадикальні партії, монархісти вбачали загрозу як існуванню єдиної держави, так і суспільному устрою. На думку «Киевлянина», одна з небезпек Російській державі, крім «инородческо-еврейской революции», погрожує з боку «нелепых маньяков «самостійного» українства»²⁰. «Националисты» вважали, що існує лише єдиний російський народ, ніякого українського народу немає, а є лише гілка російського народу. Тому і український рух — «явище такою ж мірою шкідливе, як і безпідставне»²¹.

«Нелюбов» до українського національного руху чорносотенці пронесли через роки. А тим часом Російська імперія просувалась до свого логічного кінця. Віковічні підвалини колишньої великої держави руйнувались напричуд легко. Війна, національні рухи довершували цю справу. Не могло врятувати монархію і вбивство Распутіна, смертельну кулю в якого випустив той самий монархіст Пуришкевич. Чорносотенці задкували в колишню історію великої імперії і тому не бачили перспектив, не могли збагнути жорсткої (для них — Авт.) логіки суспільного поступу. Вони все ще намагалися бути «святішими за папу римського», тобто бути більшими монархістами, ніж урядові і близькі до двору кола. У тому вони виявилися приреченими. Після Лютнево-березневої 1917 р. революції діяльність чорносотенних організацій заборонили.

У березні 1917 р. створена Тимчасовим урядом Надзвичайна комісія розслідувала діяльність чорносотенців, але судовий процес так і не відбувся. Проте, як відомо, право на вищий суд зрештою належить лише історії.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРИМІТКИ

I. З'їзди монархістів

- 1) З'їзд монархістів (Москва) — лютий 1906 р.
- 2) Всеросійський з'їзд «Русского собрания» (Петербург) — 8—11 лютого 1906 р.
- 3) Всеросійський з'їзд «русских людей» (Москва) — 6—12 квітня 1906 р.
- 4) Всеросійський з'їзд уповноважених відділів «Союза русского народа» (Петербург) — вересень 1906 р.
- 5) Обласний з'їзд південних монархічних організацій (Київ) — вересень 1906 р.
- 6) Всеросійський з'їзд «русских людей» (Київ) — жовтень 1906 р.
- 7) Всеросійський з'їзд «русских людей» (Москва) — 26 квітня — 1 травня 1907 р.
- 8) Всеросійський з'їзд «Союза русского народа» (Москва) — 15—19 липня 1907 р.
- 9) З'їзд уповноважених відділами «Союза русского народа» (півдня Росії (Одеса) — жовтень 1908 р.
- 10) Всеросійський з'їзд «Союза русского народа» (Петербург) — листопад 1911 р.

II. Друковані органи монархістів

«Русское собрание»

«Известия Русского собрания» (1903—1917, Петербург)
«Вестник Русского собрания» (1906—1917, Петербург)

«Союз русского народа»

«Русское Знамя» (1905—1917, Петербург)
«Вестник Союза русского народа» (1908—1917, Петербург)
«Земщина» (1911—1917 гг., Петербург)
«За царя и родину» (1906—1917, Одеса)

«Русский народный союз имени Михаила Архангела»

«Вестник Русского народного союза имени Михаила Архангела» (1907—1917, Петербург)

²⁰ Киевлянин.— 1908.— 23 янв.

²¹ Устав клуба русских националистов в Киеве.— К., 1912.

«Прямой путь» (1907—1917, Петербург)
«Южный баян» (1908—1917, Одеса)
«Русская речь» (1908—1917, Одеса)

«Партия националистов»

«Киевлянин» (1908—1917, Київ)

Русские монархические партии

«Московские ведомости» (1905—1917, Москва)

III. Члени керівних органів основних чорносотенних організацій:

«Русское собрание»

Д. П. Голіцин, І. С. Леонтьев, М. Ф. Гейден, М. Н. Волконський.

«Союз русского народа»

О. І. Дубровін, В. М. Пуришкевич, О. І. Тришатний, М. Є. Марков.

«Русский народный союз имени Михаила Архангела»

В. М. Пуришкевич.

«Партия националистов»

(«Всероссийский национальный союз»)

П. М. Балашов, В. В. Шульгін, В. О. Бобринський.

«Русская монархическая партия»

В. О. Грингмут, П. Д. Долгоруков, Г. Г. Розен, І. І. Восторгов.

Одержано 14.10.91.

Анализируются предпосылки возникновения, содержание и последствия деятельности чорносотенных организаций на Украине. Впервые в научный оборот введен фактический материал, отражающий отдельные страницы истории монархического движения, великодержавно-шовинистическую сущность чорносотенных организаций на Украине.

М. М. Вівчарик (Київ)

**Національні процеси в українському селі
в умовах демократизації суспільства**

Автор цього повідомлення робить спробу розглянути деякі питання національної політики. Особливу увагу він приділяє демографічній ситуації на Україні та мовним проблемам.

Безумовно, після приголошення Акта про незалежність України, що поклав початок новій історичній добі в її існуванні, нових підходів потребують й історичні дослідження.

Розірвавши пута тоталітарної системи, засудивши антинародну діяльність КПРС — КПУ, яка яскраво виявилася під час путчу, україн-